

А.Оразай ¹

¹Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтінің 2 курс магистранты

Г.И. ПАЦЕВИЧТИҢ ҚАЗАҚСТАН ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада Г.И. Пацевич Қазақстанның ортағасырлық ескерткіштерін зерттеуге қосқан үлесі қарастырылған. Г.И. Пацевич 1893 жылы Белоруссиядағы Витебск облысында, Шатрово деревнясында туылып, 1970 жылы 4-қазанда Алматы қаласында дүниеден қайтқан. Жалпы отандық археологияда Г.И. Пацевичтің жеке өмірі мен қызметіне арналан зерттеулер аса көп емес. Дегенмен, ғалымның зерттеулері әр жылдары жарияланпты, ғылыми айналымға еніп келген. Мақала құрылымында Г.И. Пацевичтің бірқатар ескерткіштерді зерттеу барысы, ғылыми тұжырымдары көрсетілген.

Кілт сөздер: Г.И. Пацевич, Қазақстан археологиясы, оңүстік-шығыс Қазақстан, ортағасыр, ескерткіштер.

Оразай А.¹

¹магистрант 2 курса института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК

ВКЛАД Г.И. ПАЦЕВИЧА В ИССЛЕДОВАНИИ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПАМЯТНИКОВ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматривается вклад Г.И. Пацевич в изучении средневековых памятников Казахстана. Г.И. Пацевич родился 1893 году в деревне Шатрово, область Витебск в Белоруссии, умер 1970 году в г. Алматы. В отечественном археологии исследования о жизни и деятельности Г.И. Пацевича не много. Однако исследования ученого были опубликованы в разные годы и широко использовались в научных кругах. В структуре статьи представлены результаты исследований Г.И. Пацевича по ряду памятников и научные открытия.

Ключевые слова: Г.И. Пацевич, археология Казахстана, юго-восточный Казахстан, средневековье, памятники.

Orazay A.¹

¹2 course master candidate

Institute of archaeology named after A.Kh. Margulan

DEPOSIT G.I. PACEVICH IN THE STUDY OF THE MEDIEVAL MONUMENTS OF KAZAKHSTAN

Abstract

The contribution of G.I. Patsevich in the study of medieval monuments of Kazakhstan. G.I. Patsevich was born in 1893 in the village of Shatrovo, Vitebsk region in Belarus, died 1970 in Almaty. In otechtechennoy archeology research on the life and work of G.I. Patsevich is not

much. However, the scientist's research was published in different years and was widely used in scientific circles. The structure of the article presents the results of G.I. Patsevich on a number of monuments and scientific discoveries.

Keywords: G.I. Patsevich, archeology of Kazakhstan, southeastern Kazakhstan, the Middle Ages, monuments.

Қазақстан археологиясында көне замандар проблемаларымен айналысқан көрнекті ғалымдардың ғылыми мұрасын терең талдаудан өткізу, археолог ғалымдар зерттеу жүргізген ескерткіштердің бүгінгі жай-күйі мен әрі қарай зерттелу қажеттілігі күннен күнге артып келеді. Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс бөлігіне археологиялық зерттеу жүргізіп, артында өшпес із қалдырған көрнекті ғалым-дардың бірі Героним Иосифович Пацевич [1, с. 68-78]. Г.И. Пацевич 1934-1938 жылдары Қазақстан Орталық музейінде ғалым хатшы болып жұмыс істейді. Осы жылдары ол атақты А.Н. Бернштам басқарған Жетісу археологиялық экспедициясының жұмыстарына қатысады да, Талас алқабындағы ескерткіштерді ғылыми айналымға енгізе бастайды. 1938 жылы ортағасырлық Тараз ауданындағы ескерткіштердің қорғалуын қамтамасыз ететін Жамбыл (Тараз) қаласында археологиялық пункт ашылғанда ғалым сонда көшіп барып, алғашқыда ғылыми қызметкер, 1940 жылдан бастап пункт директоры болып жұмыс жасады. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін бұл пункт Тарих, археология және этнография институты қарамағына берілгеннен кейін Г.И. Пацевич Алматыға қайта көшіп келеді де, осы Институтта он шақты жыл бойы жұмыс істейді [2, с. 308.]. 1954 жылы Мәскеуде "Историческая топо-графия городов и поселений юга Казахстана VII-XV вв." атты тақырыпта ғылым кандидаты дәрежесін сәтті қорғады [3, с. 16.].

Г.И. Пацевич ғылыми еңбектері Қазақстанның ежелгі және ортағасырлық тарих, археология мен сәулет өнері мәселелеріне арналған. Әйтсе де, ізденістерінің хронологиялық ауқымы темір дәуірінен басталады. Дәуірге қатысты және оған жататын ескерткіштерді зерделеген ғалымдардың бірқатар еңбектерінде негізінен Қазақстанның оңтүстік өңірлердегі заттай мәдениет тарихы сөз болады. Бұл кезеңмен айналысуына жоғарыда аталған Жетісу археологиялық экспедиция мүшелерінің ғылыми бағыттары мен жаңадан ашылған археологиялық пункт жұмыс спецификасы да әсер етсе керек. Г.И. Пацевич өзінің екінші дүниежүзілік соғыстан кейін жариялаған "Отчет об археологической разведке в Джувалинском районе Южно-Казахстанской области в 1939 г." атты мақаласында Жуалы өңірінде жүргізілген жұмыстардың кейбір қорытындыларын түйіндеді [4, с. 92]. Барлау Күйік, Үлкенсай, Боралдай, Каратау, Құлантау жоталарында, Теріс, Қошқарата өзендері бойында жүргізіледі. Жуалы ауданы аумағынан ол тізбектелеген біршене обалық қорымдары, екі төрткүл ұшырастыра алды. Шындығына келгенде, Г.И.Пацевич мұнда кездесетін ескерткіштерге материалдық жағдайға байланысты қазба жұмыстарын жүргізе алған жоқ. Ғалым 1938-1939 жылдардағы Каратаудың солтүстік беткейіндегі, Берікқара шатқа-лындағы материалдарға қарап, мұндағы обалық ескерткіштерді әріптесі А.Н.Бернштамның ізімен сармат-тар дәуіріне (б.з.б. III ғ. - б.з. I-II ғғ.) жатқызады [4, с. 92]. Бірақ, Г.И.Пацевич мұндағы ескерткіштерді қалдырған тайпалар дәл сарматтар екендігін айтпайды, оның ойынша бұл өңірде қыста Билікөлде тіршілік еткен басқа тайпалар өмір сүрген. Ол ескерткіштердің нақты мерзімін көрсетпеді. Бірақ Берікқара тобындағы ескерткіштердің уақытына сай келуі мүмкін деп жорамал жасады.

Зороастризм мәселелеріне де Г.И. Пацевич көп көңіл бөлді. Оның "Зороастрийское кладбище на Тик-Турмасе" деген мақаласында Жамбыл облысы аумағындағы осы дін өкілдері қалдырған ескерткіштердің зерттелу тарихы бір жүйеге түсірілді. Автордың айтуынша хум секілді оссуарийлерде сақталған археологиялық олжалар Жамбыл төңірегінен (Базар көшесінен) алғаш рет 1904жылы табылған. Мұндағы оссуарий созыла түскен киіз уйге ұқсас тұрпатта болған.1931 жылы қала бақшасының аумағынан 2м тереңдікте биіктігі 50см хум шыққан. 1939 жылы көктемде Колхоз көшесінен 1-1,5 м

терендіктен де адам сүйегі салынған хум табылған. Осы олжалардың барлығы ұн базары маңына шоғырланған. Сол жылы көктемде осы базар төңірегінде тағы да адам сүйектері салынған екі хум табылғанымен, бұл жайында хабар археологиялық пунктке тек күзде ғана жетеді. Жамбыл (қазіргі Тараз қаласының аумағы) қаласынан 3 км шығысқа қарай Тектұрмас тау масінінен 1932-1933 ж. құрылысқа тау алып жатқан кезде адам сүйектері салынған хумдар, адам бас сүйектері шыққандығы жайлы хабар алғаннан кейін Г.И. Пацевич 1939 ж. осында келіп зерттеу жүргізеді. Мұнда ол сегіз жерден қазба түсіреді. Нәтижесінде бірқатар олжалар табылып, зорастаризмді тұтынған жергілікті адамдардың әлеуметтік жайын анықтауға мүмкіндік алынады. Г.И. Пацевич пікірінше, мұндағы халықтың мүмкіндігіне қарай түрлі оссуарийлер қолданылған, кейде кедей адамдар керек болса сүйек қалдықтарын бір жерге жинап көме салған. Сондай-ақ қыш ыдыс-тарда күн бейнесін, отты білдіретін штамптар түсірілген [5, с. 104]. Сайып келгенде, Қазақстан археолог-тары бұдан бері зорастаризм дінін тұтынған халықтың жерлеу орындарын көп зерттей қойған жоқ. Мұның өзі аталмыш проблемадар бойынша іргелі зерттеуді қажет етеді. Болашақта зорастаризмдік діни таным-түсінік пен заттай мәдени қалдықтарды кешенді түрде жан-жақты басқа сала мамандарымен бірге зерделеу қажет. Сонымен қатар ерте темір дәуірінен бастап қазақ халқының салт-дәстүрінде, сондай-ақ жосын-жоралғыларында сақталған зорастаризм қалдықтарын қарастырған абзал. Біздіңше, қазақ халқының кейбір ұлттық салттары (келін түсіргенде отқа май құю, отпен аластау т.б.) сол көне замандағы ғұрыптардан хабар береді. Сондай-ақ Г.И. Пацевич өз мақаласында Қазақстан археологиялық дамуының мәселелерін де қарастырып отырды. Басқа авторлармен бірге жазған "Основные итоги археологических работ на территории Казахстана в 1955 году" [6, с. 94-106.], "Обзор археологических работ в прошлом и исследования Южно-Казахстанской археологической экспедиции (1947-1951 гг.)" [7, с. 12-60], т.б. бірнеше мақалалары жыл сайын республика аумағында жүргізілген зерттеулер тарихын толымды түрде баяндап берді. Мұнда ол отандық археологияның қалыптасып дамуын, қазақстандық және кеңестік әріптестері жүргізген далалық жұмыстарды қорытындылады.

Әйтсе де, Г.И. Пацевичтің Қазақстан археологиясына қосқан басты үлесінің бірі оның әріптестеріне (К.А. Ақышев, Г.А. Кушаев, А.Г. Максимова, Т.Н. Сенигова, Е.И. Агеева) "Археологическая карта Казахстана" атты ескерткіштер реестрін түзуіне немесе құрастыруына қолқабыс тигізуі болып табылады. Бұл еңбек Қазақстан археологиясы үшін жасалған үлкен маңызды қадам еді. Ол КСРО-дағы мұндай бағыттағы алғашқы жұмыс болатын. Онда 1958 жылға дейін белгілі әр дәуірдің барлық ескерткіштері жүйеленді [8, с. 7-8]. Жинаққа республика аумағынан табылған 5 мыңға жуық археологиялық нысандар енді, әрбір мақалада ескерткіштің орналасқан орны, оны кімнің зерттегені, қандай материалдар алынғаны, қай уақытпен мерзімделетіні жайында нақты ақпараттар берілді. Бұл кітап әлі күнге дейін мамандар үшін таптырмас ғылыми мәні зор дүние саналады. Онда Г.И. Пацевич Жамбыл және Қостанай облыстарындағы ескерткіштердің толымды картасын жасады. [8, с. 7] Өзі зерттеген көптеген ескерткіштерді картаға енгізе отырып, әрқайсы жайлы толымды мәлімет беруге ұмтылды. Ежелгі Қазақстан тарихнамасындағы күрделі проблемалардың бірі ерте темір дәуіріндегі халықтар мен тайпалардың қоныстануы, орналасуы және тіршілік еткен аумағын анықтау болып табылады. Г.И. Пацевич жазба дерек көздері мен тарихи зерттеулерді ғылыми талдаудан өткізіп, бұл жайында өзге әріптесімен (жоғарыда Е.И. Агееваны қ. - авт.) бірге былай деп қорытындыға келген: "Скифтерді олар (антикалық авторлар - авт.) бірқатар тайпалық одақтарға бөлген, олардың ең ірілері қазіргі зерттеушілер тарапынан былайша локализацияланады: каспиилер - Каспийден шығысқа қарай, массагеттер - Әмудария мен Сырдария төменгі ағысын, сақтар болса Тянь-Шань жотасын, ал қазіргі Жетісу жерінде исседондар қоныстанған. Исседондардан солтүстік-ке қарай жалғыз көзді-аримаспылар, ал олардан солтүстікте алтын қорғайтын "трифтер" болған. Антикалық авторлар ұсақ бірлестіктер мен тайпалар туралы да айтады, мысалы, абии, пассиан, тохар, сакаравал, массагет,

гомодот, гист, карат, комар, комед, гриней скифтері, тоорпы, бельттер және т.б. Олардың ара-сындағы абиилер (су сақтары) Сырдарияның ортаңғы ағысын, Қаратаудың таулы жоталарын мекен-деген, Қаратаудың солтүстік және солтүстік-шығыс беткейлерінде караттар тіршілік еткен ” [9, с. 202]. Авторлар айтқан өңірлердегі кейбір тайпалар мен халықтардың орналасуы да болашақта арнайы зерттеуді қажет етеді. Себебі мұндағы айтылған кейбір этностар жайлы отандық тарихнамада әлі күнге дейін арнайы сөз қозғалмай келе жатыр.

Сарайшықта қазба жүргізген Ә.Х. Марғұлан экспедициясының жұмыстарына да Г.И. Пацевич қатысқан болатын. Оның сарайшықтағы құмыра жасайтын пешке [10, с. 221-226.], кірпіш күйдіретін пешке [11, с. 111-114.] арналған мақалаларында тұрғызылған пеш кірпіштерінің көлемі (36-37x36-37x7-8 см) пештің құрылысы, мерзімі (XIII ғ. бас кезі), т.б. мәселелері анықталды. Г.И. Пацевич пікірінше мұндағы пештер құрылысы ешқандай да сырттан әкелінген емес, олар жергілікті қоғамда шаруашылықтың көркеюіне орай дербес түрде ежелден дамыған.

Қазіргі Тараз қаласынан 40 км шығысқа қарай жатқан Ақыртас кешенін де Г.И. Пацевич зерттеген болатын. Мұнда ол 1940, 1945-1946 жылдары зерттеу жүргізіп, Ақыртас топографиясын, сарай құрылысы бөлмелерін, су жүйелерін, т.б. сипаттап жазды. Ғалым Қасрыбас елді мекеніне қарап, Ақыртасты IX ғасырға дейін тұрғызылған кешен деп есептеді [12, с. 80-85.]. Бір қызығы, Ақыртастың өзіндік зерттелу тарихы бар. Алғаш рет оны 1864 жылы суретші М.Н. Знаменский көріп, суретін салған. 1867 жылы белгілі ғалым П.И. Лерх кешенді қарап шығады да, оны XIII ғасыр бас кезіндегі құрылыстармен салыстырып, Ақыртас кешенін будда храмы деп есептеген. 1893 жылы Ақыртаста әйгелі В.В. Бартольд та болып, оны несториандардың монастыры деген пікірге келген. В.А. Каллаур Ақыртасты Қасрыбаспен салыстырды. Мұнда 1936-1938 жылдары А.Н.Бернштам экспедициясы болып, аталмыш кешенді зерттеді. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Ақыртаста болған Т.К. Басенов оны ешқандай храм да, монастырь да емес, ол VIII-IX ғасырларда тұрғызылған сарай-қамал деген қорытынды жасады. Одан кейін бұл кешеннің мәнін Л.Ю. Маньковская шешуге тырысты. Бұл ғалым Ақыртасты құрылысы X ғасырдан кем емес уақытта басталған керуен-сарай деп болжам жасады. Бүгінгі күні К.М. Байпақов Ақыртасты IX-X ғасырлардағы қарлұқтар ставкасы деген көзқарасын ұсынып отыр [13, с. 145-147].

Сонымен қатар Г.И. Пацевич ортағасырлық архитектуралық кешендерге, олардың сақталуына және қалпына келтірілуіне көп көңіл бөлген [14, с. 95-100.]. Әсіресе мерзімді басылымдарда Айша-биді, Қарахан, т.б. ескерткіштерді қорғау қажеттілігі, олардың тарихи маңызы жайлы мақалалар жариялап, көне дәуірлерден жеткен мұраны келер ұрпаққа жеткізу керектігі жөнінде сөз қозғады [15]. Сондай-ақ зерттеуші аталмыш ескерткіштерге қатысты хадық арасындағы аңыз-әңгімелерді де мақалаларында көтеріп отырды. Сәулет өнерінің ескерткіштері жайлы зерттеуші жасаған қорытындылар бұл кешендерді осы заманда қайта қалпына келтіру жұмыстары кезінде ескерілгендігін айта кеткен жөн.

Қорыта айтқанда, Г.И. Пацевич Қазақстанның көне және ортағасырлық тарихына, мәдениетіне, археологиясына қомақты үлес қосты, оның қалдырған сан саналы ғылыми мұрасы (50 шақты еңбегі бар) бүгінгі ежелгі замандар сауалдарын қарастырған отандық тарихнаманың бір бөлігін құрайды. Кезінде жарық көрген еңбектерінің барлығы мұқият әрі терең талдаудан өтуді қажет етеді. Әсіресе, ортағасырлық кезеңдегі мәселелерге арналған ізденістері өз салалары (қала мәдениеті, сәулет өнері, нумизматика, құмырашылық дәстүр, топография т.б.) бойынша болашақта кешенді түрде қарастырылғаны жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байгунаков Д.С. Көне Қазақстанды зерттеген ғалымдар. Бірінші кітап. – Алматы: «Credos LTD C» баспасы, 2015. – 176 с.

2. Сенигова Т. Г.И. Пацевич // СА, 1971. - №2. – С. 308.
3. Пацевич Г.И. Историческая топография городов и поселений юга Казахстана VII-XV вв. (по археологическим данным). Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Москва: 1954. – С. 16.
4. Пацевич Г.И. Отчет об археологической разведке в Джувалинском районе Южно-Казахстанской области в 1939 г. // Известия АН КазССР, 1948. Серия археологическая. – Вып. 1. – С. 92-97.
5. Пацевич Г.И. Зороастрийское кладбище на Тик-Турмасе // Известия АН КазССР, 1948. Серия археологическая. – Вып.1. – С. 98-104.
6. Акишев К.А., Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Маргулан А.Х. Основные итоги археологических работ на территории Казахстана в 1955 году // Известия АН Казахской ССР, 1954. Серия истории, экономики, философии и права. – Вып. 3. – С. 94-106.
7. Агеева Е.И., Пацевич Г. И. Обзор археологических работ в рошлом и исследования Южно-Казахстанской экспедиции (1947-1951 гг.) // Труды ИИАЭ АН КазССР, 1958. Т.V . Археология. – С. 12-60.
8. Археологическая карта Казахстана. Реестр. – Алма-Ата: Наука, 1960. – 449 с.
9. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды ИИАЭ АН КазССР, 1958. – Т.V. Археология. – С. 3-212.
10. Пацевич Г.И. Гончарная печь на городище Сарайчик // Труды ИИАЭ АН КазССР, 1956. Т.1. Археология. – С. 221-226.
11. Пацевич Г.И. Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике // КСИИМК, 1957. – Вып. 69. – С. 111-114.
12. Пацевич Г.И. Акыр-Таш // Вестник АН КазССР, 1949. №4. – С. 80-85.
13. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. – Алматы: 2002. – С. 145-150.
14. Пацевич Г.И. Ремонт и реставрация мавзолея-мечети Ходжа-Ахмеда Ясови в 1939-1941 гг. // Известия АН КазССР, 1950. Серия архитектуры. – Вып. 2. – С. 95-100.
15. Пацевич Г.И. К реставрации мавзолея Айша-биби // Коммунист, 1950. - №6.

References:

1. Baigunakov D. S. scientists who studied ancient Kazakhstan. The first book. - Almaty: Publishing House "Credos LTD C", 2015. - 176 P.
2. Senigova T. G. I. Patsevich // SA, 1971. - No. 2. - p. 308.
3. Patsevich G. I. historical topography of cities and villages of the South Kazakhstan VII-XV centuries. (according to archaeological data). Abstract. diss. Kand. East. nook. Moscow: 1954 – - P. 16.
4. Patsevich G. I. report on archaeological development in the Juvalinsky District of the South Kazakhstan region in 1939. // Izvestia an Kazssr, 1948. archaeological series. "Come on." 1. - pp. 92-97.
5. Patsevich G. I. Zoroastrian cladbishche on Tik-Turmase // Izvestia an Kazssr, 1948. archaeological series. "Come on." 1. - pp. 98-104.
6. Akishev K. A., Ageeva E. I., Patsevich G. I. Margulan A. H. The main results of archaeological work on the territory of Kazakhstan in 1955 // Izvestia an Kazakh SSR, 1954. a series of history, economics, philisofia and rights. "Come on." 3. - pp. 94-106.
7. Ageeva E. I., Patsevich G. I. review of archaeological work in roshlom and research of the South Kazakhstan expedition (1947-1951). "I don't know," he said. Archeology. - P. 12-60.
8. archaeological map of Kazakhstan. Register. - Alma-Ata: Nauka, 1960. - 449 P.
9. Ageeva E. I., Patsevich G. I. from the history of osedlyk villages and cities of southern Kazakhstan // Truu IAE an Kazssr, 1958. - T. V. Archeologiya. - P. 3-212.
10. Patsevich G. I. Goncharnaya stove in the city of Saraychik // Tru IAE an Kazssr, 1956. Vol.1. Archeology. - P. 221-226.
11. Patsevich G. I. Pechzhig kirpich in the ancient city of Saraychik // XIIIМК, 1957. 69 – - pp. 111-114.
12. Patsevich G. I. Akyr-Tash // Vestnik an Kazssr, 1949. No. 4 – pp. 80-85.
13. memory of history and culture of the Republic of Kazakhstan. Zhambyl region. - Almaty: 2002. - Pp. 145-150.
14. Patsevich G. I. repair and restoration of the mausoleum-mecheti Khoja-Akhmeda Yasovi in 1939-1941. // Izvestia an Kazssr, 1950. architecture of the series. "Come on." 2. - pp. 95-100.
15. Patsevich G. I. K. restoration of the mausoleum of Aisha-Bibi // Kommunist, 1950. - No. 6.